

М. Мирон

Мирон ЗАКЛИНСЬКИЙ

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ЯК
ПОЛКОВОДЕЦЬ**

НАКЛАДОМ СТАНИЦІ УСС — НЬЮ ЙОРК. — 1950.

diasporiana.org.ua

Всякі права застережені.

В с т у п.

В 17. і 18. столітті шанували й величали в нас Хмельницького, як творця козацької держави. Гетьмани й ген. старшина Гетьманщини старалися зберегти якнайбільше з тих свобод, що він забезпечив за Україною в умові з царем Олексієм. У 19. столітті вже не вмiли якслід його цінити. Навчилися ми цього аж у початку 20. віку, по революції 1917-21 рр., бо аж тоді почали ми думати й відчувати по державницьки. Підчас революції переконались ми, як важко збудувати й оборонити державу, як далеко позаду стояли ми тоді в ділянці військовій, дипломатичній і внутрішньої політики від вмілого, суцільного Богданового проводу. Бракувало нам тоді людини, що мала б хоч частину його всесторонньої талановитости, зрілости, його реалізму в оцінці та трактуванні подій, його вміння організувати, командувати й діяти. Його постать станула перед нами в усій величі.

Тепер, з нагоди 300-літньої річниці його гетьманування ми повинні розглянути точніш

різні сторінки його діяльності і з того розгляду вчитися. Адже ж та доба нашої історії, що її започаткував він повстанням у 1648. році, доба боротьби за нашу державу, триває з перервами й досі. Найбільші подвижники на цій дорозі — Дорошенко, Мазепа й Орлик, Шевченко, Франко і Леся Українка, Петлюра і Коновалець.

I.

Тут зупинимося над діяльністю Хмельницького, як полководця.

Відразу впадає нам у вічі дивне явище: Перед виступом Хмельницького було чимало козацьких повстань — і вони не вдалися. Чому вдалося йому те, чого не змогли досягти його попередники? Щоб могли зрозуміти причину, візьмім для порівняння хоч би останнє, перед його виступом, козацьке повстання Павлюка й Острянина (в 1637-39 рр.)

Коли запорізький кошовий Павлюк проголосив у 1637. р. повстання проти Польщі, вислав в Україну лише частину свого війська. Сам з рештою запоріжців задержався ще довго на Січі, бо переговорював з донцями й татарами, щоб йому допомогли. Тимчасом на Правоберіжжі спалахнуло повстання. Селяни кинулися на дідичів. Гетьман польського війська Микола Потоцький прибув у повстанські околиці та жорстоко покарав і приборкав населення. Те військо, що Павлюк післав в Україну, було замале, щоб стати з польським до бою. Воно відступило. Павлюкове опізнення було величезною помилкою. Коли він вкінці прибув із рештою запоріжців, зробив другу помилку: Не чекав, аж козацькі відділи з Лівоберіжжя об'єднуються з ним, лиш зробив

наступ на сильно укріплений польський табір біля села Кумейок. Наступ не вдався. В протинаступі Потоцький поконав Павлюкове військо.

Весною 1638. р. продовжував цю війну новий запорізький полководець Острянин. Він пішов з військом на Лівоберіжжя, де населення ще мало охоту до повстання та сильно укріпив свій табір над річкою Псьол. Тут відбив наступ Потоцького і в протинаступі поконав його. Оп'янілий перемогою зробив Острянин подібну помилку, як Павлюк. Пішов за поляками, заки козацькі полки з різних околиць Лівоберіжжя об'єдналися з ним. Сподівався стрінутись із ними подорозі, та це не вдалося. Станув під Лубнами до бою і програв. Полки, що йшли йому на поміч, поляки знищили. Це знову значно ослабило його сили. Населення дальше піддержувало Острянина, він зібрав наскорі нове військо з повстанців, та воно не дорівнювало попередньому. Тому й чергову битву він знову програв. Цим припечатав справу повстання.

За імпульсивність і нерозважність обох полководців дорого заплатила опісля козаччина й уся Україна. Павлюк і Острянин доросли до рівня полковників під рукою доброго полководця, та на самостійних полководців не були відповідні.

Ніколи не робив подібних помилок Хмельницький. Людина з великою освітою, талантом, сильною волею і життєвим досвідом він старанно збирав усі сили, добре обдумував і ва-

жив усі можливості, заки станув до бою. Він користав з помилок польських полководців так само, як вони колись з помилок його попередників.

Умовини в початках повстання були для нього дуже несприятливі. Він не мав сильної козацької армії, як мали провідники попередніх повстань. Не мав навіть малого відділу. Він прибув на Дніпровий Низ у грудні 1647. р. лише зі сином Тимошем і в січні славного 1648. р. він ще лиш агітував за повстання на Низі, по козацьких зимівниках. На Січ не міг показатися, бо там стояв залогою полк реєстрових козаків під проводом старшин-поляків. Аж у початку лютня, коли зібралося коло нього з 250 козаків, здобув він із ними Січ. Реєстрові козаки перейшли до нього, він добув запаси харчів і човни. Тоді постарався приєднати татарів за союзників проти Польщі.

Татари були йому потрібні не лиш як поміч у битвах, але й для безпеки запілля. Якщо вони не стали б були його союзниками, купили б їх поляки і так Хмельницький мав би війну на два фронти. Союз із татарами був підписаний 15. березня. Тоді вибрали його на Січі гетьманом і жвавіш почали стягатись до нього з зимівників козаки, охотники до повстання.

Гетьманове становище було ще й тоді дуже важке. Війська мав він мало, а вже йшла проти нього польська армія під проводом того ж Миколи Потоцького, що поконав Павлюка й Острянина. Цей задумав поконати повстанче

військо в степах, заки воно зміцніє, прибувши в Україну. Він, samozрозуміло, легковажив Хмельницького і його малі відділи, тому не вважав небезпечним вислати проти нього частину своєї армії двома дорогами: одних по Дніпрі, других степами. Хмельницький зрадив їм помилці та відразу вирішив не допустити ті відділи до об'єднання.

Він вирушив у степи та обкружив польське військо над Жовтими Водами. Дніпром плили майже самі реєстрові. Гетьманові висланники збунтували їх, вони побили вірну Польщі старшину та приєдналися до його війська.

З битвою над Жовтими Водами гетьман не спішився, бо час працював на його користь. Обложеним полякам важко приходилося. Врешті мусіли вигнати з табору коні, бо не мали для них води. Так втратили кінноту. Реєстрові козаки, що творили більшість обложеного війська, незабаром також перейшли до гетьмана. Аж тоді почав він битву і знищив польські відділи.

Потоцький аж тепер зрозумів, що Хмельницького не слід легковажити і спішно відступав на північ. Наш гетьман знав, що на Правобережжі є ще кілька польських відділів і в Лубенщині кількатисячне, добре вишколене, приватне військо князя Яреми Вишневецького — і очевидно вирішив не допустити, щоб усі ті відділи об'єдналися з армією Потоцького. Лиш цим можемо пояснити блискавичну швидкість дальших його рухів: Битва над Жовтими Водами відбулася в далеких степах у дні

16. травня, а вже 10 днів пізніше була друга битва — під Корсунем у Київщині. Аж тут надігнав гетьман польську армію, зробив засідку на дорозі її дальшого відступу та поконав її. Врятувалося з неї всього кількасот люда.

Князь Ярема звернувся був до Потоцького листом і запропонував скріпити його армію своїм військом, та Хмельницький не лишив йому на те часу.

Польща лишилася без армії. Повстання спалахнуло по всій Наддніпрянщині. Князь Ярема не відважився відступати зі своїм військом і шляхтою через те повстанче море, лиш обійшов через Полісся.

Тримісячну перерву в війні використав гетьман на організацію дисциплінованої армії з добровольців і з тих повстанчих ватаг, що зголошувались до нього з усіх сторін. Коли новостворена польська армія виступила проти нього, він мав уже сильне військо, коло 70 тисяч. У тому слабо вишколених була всього одна третина. Польська армія була кілька разів більша, як під Корсунем. Числом вона трохи перевищала козацьку.

Коли цю велику і бундючну армію побачили над річкою Пилявою проти себе повстанці, що були в козацькому таборі, вони зовсім стратили відвагу і надію на перемогу. Вони думали, що треба піддатися і просити пощади. Та не злякався цеї армії гетьман ані козацьке військо — він знав, що в польському війську немає доброго проводу і розпочав битву, хоч не прийшли ще татари.

В цілоденній битві потерпіли поляки важкі втрати, але цей день ще не приніс вирішення. Тимчасом у ночі польське військо перелякалося, бо хтось пустив вістку, що вожди втекли. Все військо розбіглося, покинувши гармати й обоз, повний усякого добра. Великою, багатою добиччю, що попала в руки гетьманові, наповнив він військову скарбницю. Цей запас мав велике значення для дальшої війни.

Польща лишилася знову без війська, гетьман міг був її тоді задавити, та він ще не думав зривати з польською державою, ще не був самостійником. Він став ним аж у початку 1649 року, одначе така щаслива нагода, як по битві над Пилявою, більше не повторилася...

II.

Хмельницькому було б значно трудніше перемогти Польщу в 1648 р., якщо він зміг би політично-військовими заходами не був би спаралізував боевої сили Литви. Литва була самоуправною частиною Польщі. Гетьман її військових сил мусів слухати наказів короля. Литовське військо було добре вишколене і стояло під проводом найкращого полководця тодішньої Польщі, князя Радвілі (поляки називали його Радзівіл). Це був наймогутніший литовський вельможа, великий патріот і покровитель литовської культури та провідник литовських і польських лютеран, кальвіністів та інших різновірців. Наша й білоруська православна шляхта часто йшла в польському

соймі спільно з тими різновірцями. Польський король Володислав помер у травні 1648 р. Щодо обсади польського престолу мав Хмельницький той сам плян, що й Радвіля: вибрати польським королем покровителя різновірців, семигородського князя Ракоція.

Хмельницький знав, що Радвіля не рад ратувати Польщу литовським військом, але знав також, що цей залежний від королівського наказу і що найбільший вплив у Литві має спольщена частина місцевої шляхти, а не вельможі під проводом Радвілі. Тому й гетьманові старання здержати Литву від участі в війні йшли двома дорогами. Він видав у липні 1648 р. наказ, щоб козаки й повстанці не чіпали в північній Волині маєтків литовських вельмож і сенаторів, бо між литовцями й козаками була все приязнь. Цей наказ точно виконано. Одначе, щоб литовська шляхта, прихильна Польщі, не вирішила, що литовське військо повинно йти на поміч полякам, наш гетьман придумав спосіб, як зробити його потрібним у Литві. По битві під Корсунем вислав він козацьких старшин, щоб підняли повстання проти шляхти на литовському півдні. Незабаром спалахнуло селянське повстання в повітах мозирському, пинському, берестейському, та почало скоро поширюватися. Шляхта боролася з цим повстанням і благала Радвілю про військову поміч.

Так наш бистроумний гетьман осягнув свою мету: Литовське військо в 1648 р. не дало Польщі помочі.

III.

В січні 1649 р., по розмовах і нарадах із київською передовою інтелігенцією став Хмельницький державником. Задумав вести дальшу війну не за козацькі права, як досі, лише за незалежну й соборну державу.

Польща старанно підготовлялася до дальшої війни. Постава Литви не була певна. Гетьман знав, що Польща вжне всіх заходів, щоб кинути цього року проти нього також литовську армію, тим певніше, що селянське повстання Радвіля приборкав ще зимою. Гетьман навязав дипломатичні взаємини з різними державами, старався найти серед них діяльного союзника проти Польщі, одначе безвислідно. Царя просив, щоб він згуртував на литовському кордоні трохи війська і цею демонстрацією зашахував литовську армію. Одначе цар цього не зробив. Заки гетьман вирушив у початку літа проти Польщі, вислав на литовський кордон кілька нових, сильних відділів війська. Боявся за безпеку північного кордону.

На Волині польське військо злякалося козацької армії та бажало втікати, як з-над Пиляви. Її начальникам прийшлося відступити з нею до твердині Збаражу та обмежитись до оборони. Гетьман ішов за нею, аж дістав жахливу вістку: Князь Радвіля поконав оце козацькі прикордонні відділи, зосередив свою армію біля кордону України та збирається вирушити на Київ. Ця вістка розійшлася й між козаками та пригнобила їх, що їх рідні в далекому за-

піллі виставлені на небезпеку. Цей настрої міг зле відбитися на боєздатности армії.

З цієї важкої і складної ситуації гетьман найшов вихід. Він післав проти литовського війська найталановитшого свого полковника, свого вірного приятеля, Кричевського. Дав йому 10 тисяч кінноти, всі відділи, що стояли коло литовського кордону, нові мобілізаційні зарядження для північної Київщини і наказ — за всяку ціну здержати литовців. Більше війська не міг дати, бо чекали його самого великі завдання. Хоч мав татар, одначе крім армії, що замкнулася в Збаражі, була і росла з дня на день друга польська армія під проводом короля.

Полковник Кричевський скоро опинився над Дніпром. Прикордонні та північно-українські відділи збільшили його військо до 20 тисячів. Він негайно переправився через Припеть і зблизився до литовського табору під Лоевом саме в пору, коли Радвіля збирався перейти через Дніпро, в Україну. Хоча Кричевський не мав гармат, напав на зразково положений і добре обезпечений табір Радвілі. Завзятуший і кривавий бій тривав цілий день. Згинув у ньому полковник Кричевський і більшість його козаків. Князь Радвіля переміг, одначе стратив так багато війська, що завернув і в тому році більше не воював.

Гетьман обложив польську армію в Збаражі. Орда, що прийшла йому на поміч, була трохи більша числом, як його військо. Всі ці великі людські маси, козаків, повстанців і татар, дер-

жав гетьман гостро, не дозволяв волочитися, ані рабувати. Тому й поляки не могли дістати бранців та добути вісток про його армію. В цьому вмінні, вдержати в дисципліні й порядку такі маси здебільша слабо здійсціпльованих людей, виявилось, на яку велику міру був він організатор.

Облога Збаражу затягалася. З півночі надходив король з другою армією. Гетьманове становище ставало небезпечне. Міг попасти між два огні. Одначе він був такий певний перемоги, що написав князеві Ракочому, щоб чекав на Закарпатті, аж він знищить польську армію; тоді хай приходить, і він, гетьман, посадить його на польський пристіл!

Обіцянки не зміг гетьман додержати, бо хоч і перемиг у битві, ханова зрада перешкодила йому досягнути те, що бажав. Коли король був уже близько і переправлявся з армією через Стрипу коло Зборова, Хмельницький залишив малу частину армії, зокрема повстанців, під Збаражем і неспостережено вирушив з татарами проти короля. Нежданно обкружив польську армію, захопив її в кліщі своїх полків і поконав зовсім. Ждав уже її капітуляції та сталося йнакше. В своєму безвихідному становищі вислали поляки вночі до хана послів. Степовий хижак злякомився на гроші і невольників, що обіцяв король, та й не бажав незалежної козацької держави, бо тоді не мав би звідки брати невольників. Він став вимагати від гетьмана, щоб мирився з королем і погрожував, що в противному випадку перейде з ордою на

польську сторону. Воювати від тепер проти цих двох ворогів обережний і далекоглядний гетьман не заризикував. Так зродилася замість незалежної нашої держави Зборівська умова, що давала східній частині України обмежену самоуправу. Такий вислід перемоги під Зборовом слід зачислити між найсумніші події нашої історії.

IV.

Таких великих битв, як провадив Хмельницький з поляками, не бувало в західній Європі. Ніхто не орудував там такими масами війська. Славні полководці 30-літньої війни, як Густав Адольф, Валенштайн, Тіллі, командували арміями від 10 до 25 тисяч війська. Зокрема під Берестечком боролися великі маси. Це найбільша битва Хмельнищини. Обі сторони зібрали тут усі свої сили.

Польського війська було 80 тисяч і стількиж озброєної челяди. Попри це 20 тисяч німецьких наемників. Мали поляки також сильну артилерію. Козацького війська було коло 100 тисяч, одначе в тому числі коло 30 тисяч слабо вишколених і недостатньо озброєних повстанців. Татар було коло 50 тисяч.

В перших двох днях битви і до полудня в третьому ніщо не показувало, щоб воєнне щастя відвернулося від Хмельницького. Першої днини були невеликі сутички й герці, аж другої розвинулася велика битва. Козаки й татари завдали полякам важких втрат. Тому й настрої у козаків був бадьорий. Хана неприємно вразила

бойкість польського війська і він закидав гетьманові, що цей представляв йому польське військо гіршим як воно є. Також нарікав на невідне поле бою, що татарам ніде розвинути свої сили, ані окрити поляків.

Третьої днини один з польських полководців, князь Ярема, повів у наступ великі маси кінноти, проломив лінію козацької піхоти та вдерся до табору. Тоді польська артилерія і сильні відділи вдарили на татар. Татари втекли. Тимчасом гетьман відпер ворожу кінноту з козацького табору та довів його до ладу. Коли ж побачив, що татари покинули своє становище, погнався за ханом, щоб їх завернути. Коли врешті татари задержалися, хан оправдувався перед гетьманом, що він не зрадив, лиш тому відступив, бо його самого і військо напав якийсь незрозумілий страх перед поляками. Гетьман старався спонукати хана, щоб вернувся, та він не згодився. Лише згодом, відїхавши кілька миль від Берестечка, дав йому 10 тисяч татар. Однак ці татари в дорозі втекли. Гетьман вернувся знову до хана. Йому було небезпечно вертатись до табору непевними околицями без військового відділу, а може й ніяково. Він далше старався склонити хана до повороту. Коли зрозумів, що помічі не дістане, поїхав у Київщину, бо минуло вже багато днів, і вертатись під Берестечко було запізно.*)

*) Досі було в нашій історії прийнято вважати фактом, що хан силою задержав гетьмана при собі, та Грушівський у 9. томі Історії, на основі перевірки всіх джерельних матеріялів уважає цю верзію мало правдоподібною.

Тимчасом під Берестечком сталося без гетьмана лихо.

Всіми битвами кермував Хмельницький особисто. І цим разом ніхто з полководців не знав його плянів, тому й не міг його заступити. Тим більше, що сподівались його повороту кожної хвилини. Тому козаки обмежилися до оборони. Поляки також не наступали, лиш обстрілювали табір 10 днів, та обкружували все тісніше. Полковник Богун, що в останніх днях мав провід, вирішив відступити. При тім відступі греблею через болота річки Пляшави знялася серед нездисциплінованих по військовому повстанців паніка. З того скористали поляки, здобули табір і вирізали коло 30 тисяч люда, переважно повстанців і обозників. Увесь обоз, артилерія і гетьманська канцелярія стали їх добичею.

Оця велика різня, це й була вся польська перемога під Берестечком. Все лихо сталося через зраду.

Після цієї битви виявив Хмельницький безпримірну енергію і хист полководця-організатора: Назначив місце і пору збірки тим відділам, що вратувалися під Берестечком. Покликав до війська нових людей. Добув частину воєнного скарбу та в короткому часі придбав нову артилерію, стріливо та виряд для десятків тисячів нового війська. В кількох тижнях зробив з Білої Церкви могутню твердиню. Своєю мудрою, кипучою діяльністю, своїми наказами війську і цивільним переміг він настроїв нарікань і зневіри, що охопив був частину вій-

ська і населення по невдачі під Берестечком. Польське військо поволі посувалося вглиб України, де понад три роки його не бачили. Населення розпучливо боронилося. Гетьман дав цьому опорі доцільні, організовані форми.

Так по кількох тижнях зневіри військо і на-рід знову бадьоро взялися за боротьбу під проводом гетьмана.

Становище було дуже важке не лиш тому, що з заходу йшла польська армія. Таксамо з півночі йшла литовська. Князь Радвіля заняв Київ і вирушив на зустріч полякам.

Польське військо було вже втомлене кілька-місячною кампанією і збентежене завзятушим опором населення. Коли ж стануло під Білою Церквою і побачило з дивом нову сильну і бадьору козацьку армію, стратило охоту міряться з нею. Почалися переговори і дійшло до Білоцерківської угоди. Вона значно гірша була, як Зборівська, одначе дала гетьманові й народові час і змогу перебути скрутну хвилину і не втратити всіх здобутків революції.

Так видобувся гетьман з невідрадного становища, яке інший, менш талановитий був би вважав безвихідним і не вмів би його опанувати.

Білоцерківська угода лишилася на папері. Не держався її по змозі гетьман, ні поляки. А кілька місяців згодом, весною 1652 р. гетьман знищив польське військо під Батогом та перекреслив її зовсім. Битва відбулася серед таких умовин:

Польний гетьман Калиновський станув табором у Брацлавщині, коло міста Ладижина, на рівнині коло гори Батіг, щоб держати в послузі непокірне місцеве селянство і не пустити Тимоша Хмельниченка з відділом козаків у Молдавію. Гетьман вирушив слідом за сином з чотирма козацькими полками і татарами. Мав він усього кільканадцять тисяч козаків і 30 тисяч татар. У Калиновського було 20 тисяч доброго війська, одначе він руководив ним невміло та й отаборився в невідповідному місці. Хмельницький зараз першої ночі обкружив його військо. Татари співпрацювали добре підчас битви. Козаки без труду вдерлися до польського табору. Яких півтора тисячі поляків утекло, трохи взяли татари в неволю, а решту козаки винищили, щоб пімститись за різню під Берестечком. Ні в одній з попередніх битв не згинulo так багато поляків.

Козацький літописець Григорій Грабянка осьтак описує битву під Батогом (у перекладі з тодішньої книжньої мови):

Ляхи вирушили з полками, а обоз лишили позаду неуладжений та почали битву. Одначе татари відвели ляхів подальше від обозу, а в ту пору козаки поспішили і вдарили на обоз і вдерлися без великого труду. Коли татари це побачили, завернулися і вдарили на польське військо і зараз ляхи, злякавшись, одні подалися в бік, але там заступили дорогу козаки, другі до переправи, а там ріка Буг; тоді кожний рицар в ноги — і почали татари ляхів наче

збіжжя жати. Сам гетьман Калиновський стояв відважно при піхоті з Приємським і Собіський, староста красноставський. Одначе ті всі полягли від меча на місці, а котрі втікали, тих козаки витягали з болот коло переправ і безпощадно вбивали. Самому гетьманові Калиновському татарин відтяв голову і приніс на ратищі перед Хмельницького і Нурадин султана, а син Калиновського, Самуїл, що втікав від козаків, провалився на мості в Бубнівці та й утонув.

Значення перемоги під Батогом було велике. Козацьке військо знову заняло Брацлавщину і Чернигівщину та стануло на границях, які йому визначив зборівський договір. Шляхта знову втекла з тих земель. Хмельницький відзискав давню популярність і повагу серед народу.

V.

Остання з великих битв Хмельницького з поляками відбулася на Дрижиполі та під Охматовом, у південній Київщині, зимою, в початку 1655 р. Вона найменше знана з усіх його битв. Описують її звичайно такими блідими красками, що й невідомо, що про неї думати, чи не була вона невдачна. Поправді вона не менше вдачна і славна, як інші. Основно різниться від інших тим, що відбулася серед зими, і що гетьман держався в ній увесь час в обороні.

З гетьманом були тоді нові союзники, москалі, зате татари йшли з поляками. Поляки й орда облягали Умань, гетьман опішив на відсіч, а вони, почувши про це, вирушили проти нього.

Коли обі армії стрінулися 4 верстви від Охматова, дійшло негайно до зайлої нічної битви, на лютому морозі. Москалі показалися нездалим військом. На їхньому відтинку вдерлися поляки до козацького табору та забрали їм кільканадцять гармат. Москалі кидали зброю і нарobili паніки. Гетьман з трудом відпер поляків з табору та вратував загрожений відтинок. У цій лютій битві згинуло по обох сторонах коло 15 тисяч люда, в тому 9 тисяч самих москалів, бо не вмiли добре воювати. Татари відмовилися від участі в тій битві, бо вони, мовляв, не звичні воювати в ночі.

Незабаром поляки обкружили козацький табір і обстрілювали з усіх сторін артилерією. Тут вони сподівались дістати в свої руки гетьмана з усією армією. Вони знали, що в козацькому таборі немає води, ані дерева, щоб розвести огнища. В таких умовах на лютому морозі ніхто довго не видержить. Два дні, 30. і 31. січня йшов невпинний двобій артилерії та сучки кінноти. Тоді назвали козаки цю рівнину Дрижиподем.

Прибув із Умані полковник Богун гетьманові на поміч. Поляки старалися не допустити його до табору, одначе стратили багато війська і не могли його поконати. Гетьман зробив випад із табору і поляки, опинившись між двома огнями, знову потерпіли втрати. Богун увійшов до табору без труду. Його полк був добірний, він не приймав кожно́го. Богунівці зміцнили і підбадьорили обложене військо.

1. лютого зважився гетьман на незвичайний і ризикований почин, щоб ратувати армію. Він вирушив цілим табором під Охматів. Козаки проломали перстень облоги і рушили, обкружившись кількома рядами возів, сильно скованих до купи ланцюхами. Поляки без упину наступали й обстрілювали табір з гармат. Увесь час кипів бій. Оборonoю кермував полковник Богун. Козаки відбили всі наступи. Маса польського війська згинула. Поляки боролися хоробро, бо від морозу загрожувала їм смерть не менше, як від куль. Хотіли скоро довести до вирішення.

Коли прибули під Охматів, знову розгорівся поважний бій. Поляки сильно наступали і втратили знову тисячі війська. Аж під кінець цієї битви перейшов Хмельницький у наступ. Втрати в цих усіх боях і від морозу так прорідили ряди польського війська, що воно мусіло відступити. Зокрема піхота так потерпіла, що здатних до бою начисляли всього 1,200 люда.

Які надії звязували польські команданти з цією низкою боїв, виявляє замітка одного з їхніх провідних старшин, Тишкевича: „Виховнувся нам з рук, як проворний заяць!”

Ця битва ще раз виявила величезний талант Хмельницького, як полководця. Очевидно велике значення мала тут геройська хоробрість і видержливість козаків, як вислід їхнього безмежного довіря до його проводу в битвах. А вже 7 років воювали вони і їх попередники

під його проводом і ще ніколи не програли битви, якою він кермував.

З півтора року пізніш, коли взаємини між гетьманом і Москвою були дуже напружені, звернув один московський посол увагу гетьманові, що Московщина ж обороняє Україну перед Польщею. Гетьман відповів: „Памятаємо, памятаємо, як ви обороняли нас на Дрижиполі!”

Наслідок цієї низки битв коло Охматова не був такий блискучий, як інших битв. Гетьман не зламав польської армії, лиш ослабив її га стримав її похід у глибину Київщини. Не мав одначе сил прогнати її з Брацлавщини, бо московський союзник виявився безвартісним. Там вона задержалася і віддавала татарам останки населення цієї зруйнованої, нещасливої нашої провінції, щоб заплатити їм за військову поміч.

Хмельницький, як кожний з великих полководців світової історії, вмів негайно, коли опинився проти ворожої армії, помітити слабкі місця її становища і вигоди свого. Тоді повставав у нього плян битви.

Щоб знищити ворожу силу, вживав залюбки таких способів, як обкружити ворога, зробити засідку на дорозі його сподіваного відступу, заманити головні його сили в оден бік, щоб напасти на другому. Ці давні запорізькі стратегічні способи довів він до майстерности. В місці свого головного наступу старався мати

як найбільше добірного війська, щоб воно не лиш якістю, але й кількістю переважало во-рога.

Цей стратегічний засіб зробив півтора століття пізніше Наполеон I. основою своєї стратегії.

VI. Хмельницький і татари.

Польський історик Кубаля, що справедливо оцінив талант Хмельницького, як керманіча держави і дипломата, не доцінює його як полководця. Мовляв, годі сказати щось певне про його талант у цій ділянці, бо він усе мусів оглядатися на татар і вони вирішили.

Ця його думка не має реальних основ. По ній лиш пізнати, як болять теперішніх поляків важкі поразки їх предків у війні проти Хмельницького, коли навіть найбільш об'єктивний не всілі здобулися на справедливу оцінку.

Питання якості і вартості татарської помочі для нашого гетьмана та її впливу на вислід його битв варта докладної джерельної студії. Одначе і з побіжного розгляду виявляється, що було зовсім інакше, як каже польський історик.

Уся підготовка війни лежала ввесь час у руках Хмельницького. Спершу як провідник повстання, опісля як голова держави і начальник війська, він мусів дбати, щоб упору мати добре вишколене і доволі велике військо, з досвідченими старшинами, потрібну кількість гармат і добрих гармашів, стріливо, обози, харчі. В цих

справах мав він до помочі окремого булавного старшину, опісля окремого державного міністра — генерального обозного. Одначе на нього не здавався, і допильновував та контролював сам.

Гетьман також сам вів дипломатично-воєнну підготову: шукав воєнних союзників, старався неутралізувати ворогів і т. п. В цій діяльності також проявляється — як і в попередньо з'ясованій, його великий хист полководця.

На цю його діяльність не мали, само собою, татари ніякого впливу.

Татари тому були відповідніші на союзника, як інші сусіди, бо не старалися запанувати над Україною. Одначе добрим союзником вони не були. Вони здавна займались особливим розбишацьким ремеслом: Забирали в неволю наших людей і рабували їх добро. Козаччина зродилася і жила в боротьбі з цими степовими хижаками і до часів Хмельницького вже їх значно приборкала. Татари були з природи войовники, а що Хмельницький усе вигравав битви, то вони мали доволі всякого добра і невольників. До довготривалих, упертих битв з сильною участю артилерії були вони мало здатні. Вони, кочівники, атакували з розмаху і бажали скорого висліду.

Хмельницькому важно було мати при собі татар, як помічників у битвах, одначе не менш важно було не допустити їх до союзу з поляками. Тоді польська сила була б значно більша, і платили б їм поляки українським добром

і бранцями. Татарськими руками вони були й систематично винищували збунтовану, за сильну для них Україну. Як гетьманові союзники татари підписували умову, що в Україні не рабуватимуть і не братимуть невольника. Цей умови звичайно додержувались, зокрема тоді, коли з боків пильнували їх козацькі стежі.

Гетьмановий союз із татарами, це був розумний крок у важкому становищі України серед сусідів-загарбників.

Татари приходили в силі кільканадцяти або кількох десятків тисячів кінноти, звичайно під проводом котрогось із мурз або членів ханової рідні. Вони виконували частину пляну битви, що укладав гетьман. Він обговорював із татарськими начальниками ті завдання, що припадали на татар у загальному пляні битви: Як кожний полководець із командантами союзного війська. На загальний плян битви вони не могли впливати. У плянуванні та веденні битв гетьман був так само незалежний від цих своїх союзників, як у загальній военній підготові.

Так виглядала татарська участь у перших двох битвах і під Батогом. У битві над Пилявою їх не було. Вони прийшли малим відділом аж у ночі, по битві. Польське військо чуло їх вигуки і думало, що це ціла орда. Так татари були посередньою причиною ганебної втечі польських начальників і всього війська. Поміч у перших двох битвах була дуже потрібна, бо гетьман мав тоді ще замало козацької кінноти.

Гірше було для гетьмана, коля з татарами вирушив у похід також хан. Він, як володар кримських татар вносив у військову поміч політичний чинник. Він мав на справи свій погляд, часто протилежний гетьмановому. Він боявся завеликого зміцнення України, зокрема не хотів, щоб вона стала незалежною державою. Він рад був за добру заплату помогти козакам, щоб вибороти собі більші права, одначе він добре розумів, що незалежна українська держава означала б кінець їхнім хижацьким нападам.

У двох великих битвах приймав участь хан із ордою — і в обох випадках вийшла величезна шкода для України. Під Зборовом він змусив гетьмана переговорювати з королем і так нарочно не дав йому змоги використати якслід свою перемогу. За це дістав від короля не лише гроші, але й право брати невольника в Україні. І він набрав — і цим дав доказ ворожости супроти України і її гетьмана.

Під Берестечком хан відразу заявив, що прибув не битися, лиш мирити гетьмана з королем. Опісля втік з поля битви, відслонив крило козацького фронту і цим також поміг ворогові; не схотів вертатися, видержав низку днів гетьмана в непевності щодо своїх замірів і так завинив невдачу цієї найбільшої битви Хмельщини. Під Жванцем, де не дійшло до битви, також узявся мирити обох противників і знову дістав від короля заплату і право брати в Україні невольника. Хан перешкоджував гетьманові

створити незалежну державу, а забиранням невольника підривав його становище серед народу, бо селяни йому, гетьманові, приписували вину за це велике нещастя.

Врешті під Охматовом татари були союзниками Польщі. Не багато їй помогли, бо так утішилися правом брати невольника, що здебільшого розбіглися загонами по Брацлавщині.

Гетьман мав із татарами чимало труднощів, невигод і розчарувань, зокрема, коли вони були під проводом хана. Одначе ніколи не виникали ці труднощі з приводу боєвих плянів. Татари виконували намічене гетьманом завдання також тоді, коли стояли під проводом хана. Виїмок становить Берестечко. Одначе й тут виконували вони перших 2½ дня зовсім добре гетьмановий плян. Знаємо про битву під Зборовом, що коли козаки й татари з ханом підійшли лісом у сусідство польського війська, гетьман виліз на дерево, оглянув положення ворожих сил і відразу сказав, де повинні піти в наступ татари.

Отже, як бачимо, і загальна підготовка війни і зокрема плянування та провід у кожній битві належали виключно до Хмельницького. Тим самим являється безосновним закид, мов би годі було говорити про нього, як полководця.

ВИРИВКИ З КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ.

Корсунська перемога.

...Где гетманове, переправивши ріку Рось у Корсуню і наспустошивши міста, поминавали Корсунь. Которих зараз настигнувши, Хмелницький за Корсуном учинив потребу; где гетманове оборонною рукою уступовали, беручися в поля. А припало оним іти промежу лісами в милі от Корсуна, где Хмелницький казав запровадити піхоту козаков Корсунских в тії ліски; которії шлях перекопали і там зозасідали, не допускаючи переходу табурові лядському. А Хмелницький с тилу і около з войсками і ордами наступивши, оноє войско розгромил з допущенія Божеского. Где гетманов обоіх, великого коронного і полного, в неволю взято і все войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшол...

З літопису Самовидця.

Бої на Дрижиполі.

...Гетьман польний лишив близько Умані свої обози і наказав їм іти слідом за ним, а сам... рушив з ордою проти Хмельницького. Несподівано напало це військо на нього в чистому полі, чотири верстви від Охматова та урвало немалу частину його обозу з двадцять двома гарматами. До того обозу, як мухи до меду, кинулося за добиччю ляцьке й татарське військо. Тимчасом Хмельницький упорядкував своє військо і сам почав зі свого обозу сильно

обстрілювати поляків з гармат і дрібної зброї. Також прибув туди з Умані Богун з великою частиною свого війська і несподівано напав на поляків і орду ззаду. Він завдав їм великих втрат, поклавши тамже трупом близько трьох тисяч і відібрав від них обоз із гарматами Хмельницького і доставив назад. Поляків і татар налякав і розлютив цей несподіваний Богунівий напад і вони звернулися проти нього з усім своїм завзяттям. Але Богун мав військо дуже справне і боездатне, тому не змогли його поляки й орда скоро поконати. А Хмельницький сильно вдарив на поляків і татар усею своєю кіннотою і заподіяв їм удвоє більші страти, як Богун, обеднався з Богуном і вернувся з такою перемогою до свого обозу.

Коли Хмельницький побачив, що у поляків не пропало бажання продовжувати битву і що вони дожидають спід Умані своїх гармат і піхоти, мусів і він сам тамже, серед чистого поля охматівського... з усім обозом лишитися і зеднатися з москалями, яких було там п'ять полків, з їхнім полководцем, боярином Василем Борисовичем Шереметом... Коли ж прибув польський обоз з піхотою і гарматами, облягли Хмельницького довкола і почали з усіх сторін наступати на його обоз і стріляти з гармат. Хмельницький навзаєм відповідав на всі сторони гарматами і мушкетним огнем... Опісля другої ночі, розміркував Хмельницький, що важко і незвичайно стояти в полі обозом і боротися при тодішніх гострих морозах, або

діждатися від поляків і орди більшої облоги, отже, підготовивши якслід обози і військо, вирушив назад, на Білу Церкву, пробившись через лядський і татарський обоз.

Із літопису Самійла Величка
(переклад у скороченні).

УНІВЕРСАЛ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

з 13. серпня 1653. р.

**Славногo війська Низового і городового
Запорозького і всієї України Гетьман
Зиновій Богдан Хмельницький.**

Вам, людям усякого звання... і зокрема козакам і славній братії нашій побажавши доброго від Пана Бога здоровля, як собі самому, цим універсалом подаємо до відома: що Ви всі з минулолітніх універсалів наших і з самого наказу добре знаєте, що ми почали цю війну з поляками, головними неприятелями Вашими й нашими не задля особистих справ наших, а для всіх Вас, яких поляки вели і спихали до крайньої руїни, зі шкодою (і це найгірше) для нашої благочестивої грекоруської віри...

А сюди, до Переяслава прибувши, посилаємо Вам негайно цей наш універсал, яким хочемо Вас спонукати і рішуче вимагаємо, щоб Ви, Ваша Мость, братіє наша, вислухавши його, негайно, зараз, без найменшого відкладання, покинули всі свої теперішні господарські справи і жнива — і з добрим військовим вирядом прибули до нас, до Чигирина, на військову

збірку і ставали спільно з нами проти головних своїх неприятелів, поляків, на захист віри своєї благочестивої грекоруської та на оборону нашої батьківщини, що упадає і загибає... і не відмовлялися за неї на полі воєнної слави вмирати і мученицький вінець, при своїй правді й обороні, з правиці Вишнього прийняти...

А як би Ви, Ваша Мосьть, братіє наша, злегковажили це наше пропозиція і бажання і за для сучасних жнив не зволили прибути до нас до обозу, то знайте, що коли нас переможуть, то тим самим і Вас переможуть вороги Ваші і Ваша праця при жнивах їм піде на користь. А Ви будете змушені в голоді і біді гіркою невільничою смертю, з нечистою православною совістю своєю... нужденно покинути своє життя і безчесно увійти в землю. Цього не бажемо, лиш хочемо Вас ввічливо привитати і веселих скоро оглядати у нас, на військовій збірці і разом з Вами стати мужньо і відважно проти одвічних неприятелів наших — за віру і батьківщину.

Дано в Переяславі, 13. серпня 1653 р.

З літопису Самійла Величка
(переклад у скороченні).